

Почевши од Матије Дивковића, преко Стјепана Матијевића, Стјепана Маргитића до Боне Бенића и Филипа Ластрића, ови интелектуалци духовници су имали значајну улогу у његовању књижевних и других дјела на народном језику.

Што се тиче српске и хрватске књижевне традиције у 19. стољећу, др Летић анализира природу свеукупног књижевног рада у БиХ све до аустријске окупације 1878. године, његову разноврсност по стиховним и прозним облицима и његову наглашену интезивност послје стољећа ћутања и усамљених гласова. Са хрватске стране заступљени су фра Мартин Недић, фра Маријан Шуњић, фра Анто Кнежевић и нарочито фра Грга Мартић који је као епски пјесник Осветника уживао ласкав назив "наш Хомер".

У анализи српског духа у овом времену др Летић је посебно нагласио значај браће Петрановића (Богољуб и Стеван), затим Косте Хаџиристића, Гавре Вучковића – Крајишника и Васе Пелагића.

Књиге Гавре Вучковића (1845–1870), посебно Робство у слободи или Огледало правде у Босни, проф. Летић чита – просуђује на нов начин, и даје му право, досад занемарено мјесто, нормално у контексту прозног књижевног израза у Босни оног времена.

На крају, др Летић се прихватио и незахвалног писања о Васи Пелагићу, освјетљеном у науци са свих страна. Ипак, једно изучавање је остало по страни интересовања. То је Пелагићев књижевно–критички рад у свјетлу његовог познавања књижевних облика и њихове практичне примјене, односно у свјетлу његове поетике, на једној страни, и литерарних компоненти његовог дјела, на другој страни. Са Пелагићем се и завршава ова студија проф. др Бранка Летића, благодарети којој смо се, уистину, још више приближили сазнању духа оновремене османско–турске Босне.

Борис Нилевић

Александар Стојановски, Раја са специјалним задужењима у Македонији.
Институт за националну историју, Скопље, 1990, стр. 208.

У издању Института за националну историју појавила се прошле, 1990. године у Скопљу, на македонском језику, доста занимљива књига др Александра Стојановског *Раја са специјалним задужењима у Македонији*. Аутор даје приказ 4 групе становништва (у оквиру социјално–економског слоја раје): војнука, соколара, рижара (узгајивача риже) и солара – група које су имале специфична задужења и обавезе и сходно томе уживале посебне привилегије. Формирање оваквих група – редова на подручју Македоније (као и формирање осталих – истих или сличних – на подручју цијелог Османског Царства) условиле су економско–војне потребе моћне државе у нарастању.

На првом мјесту и најопширније др Стојановски излаже о војнуцима – групи становништва која је обављала једну од најкарактеристичнијих специјалних служби, распрострањену само на Балкану. Ријеч је о полувојном реду чији су припадници били обавезни на служење у султанским коњашницама, обављање неких полувојничких служби (коморници, водичи) или, пак, на директно учешће у војним походима. Не прихватајући мишљење Б. Ђурђева, аутор сматра да су војници с подручја Македоније обављали искључиво војну службу, тј. учествовали у ратним походима као коњаници (тврђња није без основа, ако се односи на вријеме продирања и ширења османске власти на Балкану).

Говорећи о поријеклу припадника војничког реда на југу Балканског полуострва аутор устврђује да су они феудалци – вјероватно ситни пронијари – из предосманског периода, односно да су то припадници ситног војног племства наших средњовјековних држава. Привилегију уживања војних лена (каснијих слободних војничких баштина и колективних тимара) ово ситно племство добивало је по основу обављање војничке службе, те је под истим условима наставило да их ужива и по доласку Османâ, али у другачијој организационој форми, тј. путем укључивања у институцију војника. Сама институција војничког реда, као облик организовања, није директно преузета из ранијег периода. У излагању о поријеклу војника аутор се, углавном, ослања на научне резултате Г. Острогорског у проучавању проније, док резултате властитог истраживачког рада највећим дијелом користи пишући о племићком поријеклу припадника војничке организације на југу Балканског полуострва. При томе, др Стојановски увелико оперише изразом *kadimi sipahiler* преведећи га досљедно као "стари племић", а у значењу; припадник племићког сталежа из предосманског периода. Из излагања је видљиво да је аутору познато троструко значење израза и то управо у периоду о ком говори (15. вијек): 1) стари племић, 2) стари спахија – тимарник, 3) стари војник–ратник. Инсистирањем на првом значењу аутор жели: а) нагласити племићко (тј. невлашко) поријекло војника на подручју Македоније (то га у једном тренутку одводи тако далеко да каже како су војници уживали привилегије управо због тога што су стари племићи); б) др Стојановски на овај начин диференцира поријекло македонских војника од поријекла припадника истог реда на подручју Србије и Босне, гдје су војници, огромном већином, регрутовани из средине влаха–сточара. При овоме, др Стојановски сматра да су власи–сточари на простору Македоније до османског освајања дијелом прешли на седентарни начин живота, а дијелом се повукли пред освајачем сјеверније – на подручје Србије и Босне. Спорадична помињања влаха међу македонским војницима аутор тумачи тиме да је и међу њима било лица племићког статуса, те су као такви укључивани у војничке редове. Преовладавање, пак, влаха међу војницима на подручју Србије и Босне, према аутору, последица је каснијег успостављања реда у овим областима и потребом да се прошири социјално–економска база војника.*

Знатан дио излагања др Стојановски посвећује унутрашњем формалном организовању војничког реда. Основна организациона јединица био је *gönder*, песталног бројног састава (5–9 чл.), а сачињавали су га, најчешће, чланови једне породице који су наизмјенично извршавали војничке обавезе. На челу ове јединице био је *basgönder* као *primus inter pares* у односу на војничка права и обавезе. Уз ове старјешине (нижег ранга) аутор помиње и примићуре, лагаторе и протогере, све у значењу "сеоски старјешина", за које претпоставља да су обављали и функције у оквиру нижих војничких јединица, али за ову претпоставку не налази потврде у коришћеним изворима (првенствено *tapu defteri*). Чета (*bölük*) сљедећа – већа организациона јединица, такође је несталног броја чланова (између 100 и 200) организованих и на територијалном нивоу (подручје једне или више нахија), а на челу јединице био је *serbası*. Његова територијална надлежност није се нужно поклапала с официјелном административном подјелом, а старао се о прикупљању и одвођењу војника на службу, одржавао ред и дисциплину међу њима, приводио одбјегле (!) војнике, итд. Сљедствено хијерархији, над черибашом је војнички санџак–бег (руководио војничком организацијом на подручју једног санџака), док на челу цијелог реда стоји војнички бег. Више војничке старјешине биле су из редова муслимана и припадали су османској феудалној класи. Старјешине нижег ранга и сами војници били су хришћани.

* Ради успоредбе, занимљиво је прочитати разматрање проф. Недима Филовоћа о истом проблему у *Поглед на османски феудализам*, ГИД БиХ, Година 4, Сарајево, 1952.

Основа на којој је успостављен и развијен војнички ред представљена је у слободној баштини. Сваки активни војник (постојала је и војничка резерва) располагао је слободном баштином. Наравно, ограничено слободном, пошто је баштина успостављена на мирској земљи (земљи у државном власништву), те тако имобилисана (у погледу куповине, продаје, залагања), а, истовремено, уживање те баштине било је условљено уредним обављањем војничке службе. Био је то, заправо, посјед ослобођен одређених пореских обавеза, као и његови уживаоци—војници. Активни припадник војничког реда био је ослобођен од давања: 1) харача, 2) испенце, 3) ушура, 4) овчарине, свињарине, пчеларине, 5) свих врста изванредних давања (*avariz-i divaniyye ve tekalif-i ôgfiyye*). Ако се узме у обзир да је војник оне године када се не одазове на службу плаћао порез у висини од око 500 акчи (што је, приближно, пореским обавезама једног рајинског домаћинства), онда је очито да су војници (у вријеме када је њихов ред постојао у најразвијенијем облику — тј. крајем 15. и током 16. вијека) уживали врло значајна пореска олакшања (плаћали су само бадухаву и млађарину) и били у повлашћеном положају. Овоме треба додати да су војници одлазили у службу једном у 3–5 година, те да су у вријеме служења баштину могли уступити на обраду другом лицу које им је давало ушур.

Аутор наводи низ изворних података којим поткријењује своје тврдње о изузетно повлашћеном положају војника, те, истовремено, одбацује мишљење неких бугарских историчара (Бистре Цветкове, нпр.) да војници уопште нису улазили у слој "привилеговане раје" (видјети стр. 61.).

Иначе, према површини (директно зависној о квалитету земљишта) баштине су биле подијељене у 3 групе: 1) 70–80 дунума (најквалитетније земљиште), 2) 80–120 дунума (земљиште средњег квалитета) и 3) 120–150 дунума (неплодно земљиште) и биле су, најчешће, имања мјешовитог типа (оранице, вртови, виноградни, ливаде, воденице, итд.). Почетком 18. вијека војничке баштине биле су уједначене у односу на величину и квалитет.

Сужавње војничких повластица и бројчано смањење реда почиње већ половином 16. вијека, као последица смањене потребе за војницима на подручју Македоније (бојишта се помјерају далеко на сјевер) и у склопу општег настојања државе да сузи привилегије свим повлашћеним групама. Према се војничка организација одржала све до 19. вијека, када су званично укинута сви повлаштени редови, она већ почетком 17. вијека на тлу Македоније нема већи значај. Преостали припадници реда, сада углавном сељаци који су одређивани за ступање у ред) обављали су једино послове у султанским коњушницама.

На крају овог дијела књиге др Стојановски даје доста занимљиве статистичке податке о војницима на подручју Македоније (узете у њеним историјско–етничким границама како сам аутор каже на стр. 79.) изведене из пописа урађених 1487, 1519. и 1570. године.

Аутор није реализовао амбициозну намјеру да прати војничку организацију 15–19. вијска, али је досегао значајан циљ: констатовао је стање војничког реда на подручју Македоније у његовом најразвијенијем стадију.

Соколари су слједећа повлаштена група о којој пише др Стојановски. На основу обавјештења која пружају средњевјековни извори аутор соколаре и соколарство османског периода повезује са средњевјековном традицијом. У поређењу са војничком, соколарска служба је по обиму била много ужа, ангажовала је знатно мањи број лица, а била је и другачијег карактера. Аутор устврђује да је то група која је обављала специфичну привредну активност, те да јој је основни задатак био да царски двор и османску феудалну властелу снабдијева птицама за лов. На овај начин др Стојановски одбацује мишљења у нашој историографији (Г. Елезовић, Н. Филиповић) да су соколари, бар у почетку и у ограниченом броју, били војници—ратници и износи став да је, заправо, ријеч о томе да су постојале двије врсте соколара, тј. да је соколарска организација била подијељена у двије групе: а) мјесно становништво које је проналазило и подизало ловне птице годину дана и онда их предавало на царски двор и б) царски соколари — дворске слуге задужене за његу

и дресуру птица за лов (др Стојановски не даје објашњење у каквој је вези ова подјела с одбацивањем постојања соколара-ратника).

Према врсти посла соколари су дијељени на: кајације (проналазачи гнијезда са јајима), тузакчије (ловци птица – помоћу справе тузак) и горенције (одгајивачи – дресери птица за лов). Овисно о тежини посла, соколари су уживали веће или мање привилегије и према њима дијељени су у три групе: 1) уживаоци слободних баштина ослобођених свих пореза и давања (нису ли то војнуци!?), 2) соколари ослобођени харача, испенце и свих врста ванредних давања (давали ушур и саларију), 3) соколари без баштине ослобођени ванредних давања.

При горњој подјели читаоцу (а чини се и аутору) остаје нејасно како је извршена градација тежине посла и ко је припадао којој од наведене три групе соколара?

Аутор констатује да у кориштеним изворима није нашао поуздана обавјештења о организационим формама соколарске организације. Међутим, током излагања др Стојановски је изнио низ појединачних изворних података на основу којих је могуће, с доста сигурности, утврдити да је и ово била организација заснована на строгим централистичким принципима. Тако, нпр. у попису Горњег Добра из 1468. помиње се соколарски лагатор као старјешина групе од 12 соколара, затим у попису из 1528. помиње се тимар соколарског старјешине (сер-и шахинџијан) у кадилуку Драма, док попис ђустендилског санџака из 1570. даје обавјештење о соколарском санџак-бегу. Није ли ово читава вертикална организација соколарске службе на чијем врху је, иначе, био чакрци-баша – старјешина лова. Да ли је аутор желио избјећи да протуријечи властитој тврдњи да су соколари обављали само привредну активност?

Занимљива су и обавјештења која пружа попис соколара Румелије урађен у последњим деценијама 15. вијека. Како износи др Стојановски, према овом попису на подручју Македоније соколарском службом било је обухваћено 138 села и 8 градова с укупно 1.057 соколара од којих је било 981 хришћанин и 77 муслимана.

Соколарски ред укинут је 1830, а до тада је, од нол. 16. вијека био у сталном опадању.

Доста занимљив је трећи дио ове књиге, који говори о узгајивачима риже.

Ову културу на Балканско полуострво донијели су Османи. Турском етничком елементу припадали су и нрви узгајивачи риже на овом простору. У првим пописима који дају поуздана обавјештења о овој житарици на подручју Македоније (попис велешке области из 1455), села с рижиним пољима имају само турска имена, а међу узгајивачима је упечатљиво велики број муслимана. Сасвим основаном се чини претпоставка др Стојановског да су ова села плански насељавана искусним узгајивачима риже из других крајева Царства, а да би се проширила ова култура и повећали приноси основне намирнице у прехрани и најзаступљеније житарице у оријенталној кухињи. Због изузетно погодних природних услова узгој риже се врло брзо проширио на подручју Македоније. У недатираном закону Мехмеда II Фатиха о рижиним пољима у Румелији, од 15 административних јединица у којима су постојала ова поља 10 их је на подручју Македоније.

Култивација земљишта за стварање рижиних поља изискивала је знатна новчана средства и велики труд, те је привођење земљишта култури финансирала држава или неко од крупних феудалаца (али је и добит при производњи риже била огромна). Створена рижина поља дијељена су на *tohumte*. Била је то површина дужине 1.250 и ширине 10 аршина, за чије засијавање је било потребно 110 ока ржиног сјемена. Ова количина сјемена такође је називана *tohum* (основно значење ријечи и јесте зрно, сјеме), а обезбјеђивала га је држава за сваког узгајивача. Рижар је имао право да засије површину само једног *tohumta*. Само је управник ржиног поља располагао дјелом парцелама (и бесплатном радном снагом). Посао узгајивача риже био је наслѣдан, али не и парцела, а рижари су имали право да раде и изван мјеста живљења, што само показује важност знања и искуства у овој врсти земљорадње. Узгајивачи риже били су ослобођени свих рајинских

пореза и давања. Урод с парцеле (тохума) коју су обрађивали дијелили су на пола с државом или прецизније (како је то доста детаљно прерачунавао др Стојановски): држави је припадало 56,25%, а узгајивачу 43,75% од урода. Овакав однос расподеле урода између државе и узгајивача укључивао је и обавезе и то: држава – обезбјеђује култивисано земљиште и сјеме а плаћа сакацију (водар – лице које се бринуло за праведно, правилно и благовремено наводњавање рижиног поља и сваке појединачне парцеле), харманцију (гумнар – надгледник жетве и вршидбе) и др., док узгајивач даје радну снагу и плаћа чишћење и бијељење риже.

Рижари су имали право да се баве и другим пољопривредним пословима, али за производе те дјелатности нису били ослобођени пореза и давања. Аутор даје преглед рижиних поља у Македонији, износићи детаљне податке о броју поља, броју тохума, броју узгајивача и њиховом етничком саставу, те о висини приноса.

И солари су припадали раји са специјалним задужењима, бавили су се привредном активношћу те, као и рижари, нису имали никаквих војних задужења, али се (можда баш због тога) нису ни разлики у јединствено, затвореној групи произвођача.

Иначе, како истиче аутор, производња соли позната је на простору Македоније још од средњег вијека, а први познати турски записи о производњи соли потичу из 1468. и говоре о закупу производње соли у Солуну, Китросу, Лебанову и Манолији (као што видимо, појам Македоније у њеним историјско–етничким границама врло широко је примијењен).

Познато је да је потрошња соли у прошлости била огромна, те да је со, осим у прехранбене сврхе, употребљавана и у производњи и конзервирању разних намирница (сиреви, месо, риба, маслине), као и у неким занатима (кожарско, бојациство, сапунарство), док је трговина сољу била врло профитабилна. Због свега овога османска држава је држала монопол у производњи соли и контролисала њену дистрибуцију. Држава је, такође, обезбјеђивала новац за отварање и одржавање солана, бринула се о изградњи и одржавању канала, насипа, базена, приступних путева, о алату као и о платама (у новцу или соли) солара. Држава је у соланама постављала посебне надзорнике–стражара са задатком да, прије свега, спријече кријумчарење соли. Врло рано, због великих финансијских оптерећења, солане су давале у закуп, али је држава задржавала монопол. Закуп солана често је бивао двострук, па и трострук, а као закупци појављују се и хришћани и муслимани.

Купопродаја соли одвијала се на за то одређеним тржницама (*tuz pazarı*), а со се у Османско Царство и увозила у огромним количинама (из Дубровника, Драча, Влашке).

Солари су, пајчешће, имали и додатно занимање односно додатни извор прихода од неке пољопривредне дјелатности, а мањи дио њих бавио се и занатством. По основу рада у соланама били су ослобођени (према закону о соларима Китроса из 1528) од: 1) *avariz-i divaniyye ve tekalif-i örfiyye*, 2) *salgun* (обавеза сељана да снесу трошкове спахијиног боравка у селу), 3) *hisar uarması* (обавеза личног учешћа и са товарном стоком на изградњи или оправци градских утврда), 4) саларије, при чему су за свака 2,5 музура (око 145 кг) продате соли добивали по једну акчу. Бивши, измеогли солари били су ослобођени испенце, а удовице солара остајале су у статусу уживалаца пореских олакшица.

На основу висине закупа соли у солуну и Китросу (из 1528. и 1570), те цијена соли у наведеном периоду др Стојановски израчунава годишњу производњу соли у границама између 8500 – 11500 тона. Ове цифре морамо, ипак, узети с резервом, јер аутор само претпоставља да је висина закупа одговарала цијени претпостављене производње соли.

На крају, истичемо да стручно заинтересовани читалац у књизи др Александра Стојановског може наћи низ корисних обавјештења, подстицајних за даљњи рад.